

Szénási Zoltán

Az egyéni, a nemzeti és az egyetemes lét perspektívái *A vén cigányban*

A vén cigány recepciótörténetének egyik tanulsága, hogy az utolsó Vörösmarty-vers és általában a kései, 1849 utáni Vörösmarty-líra befogadói saját értelmezői pozíciójukat leggyakrabban Gyulai Pál értékelésével szemben jelölték ki, aki szerint „e költemény első versszaka kitűnő szép, a másodikban már kiesik a költő az alaphangulatból, több helyt dagályba csap, míg forma tekintetében nem mindenütt ismerhetni meg benne a régi Vörösmartyt”¹. A vers irodalomtörténeti jelentőségének, helyének a megítélése szempontjából a leginkább látványos és legtöbbet reflektált ellentét Gyulai és Schöpflin Aladár, illetve általában a Nyugat (Babits, Szerb Antal és mások) értékelése között figyelhető meg. Bár Gyulai első-sorban formai és hangnemi kifogásainak ad hangot *A vén cigánnyal* kapcsolatban, véleményem szerint érdemes a vers recepcióját a benne kifejezésre jutó egyéni, nemzeti és egyetemes lét perspektívája szempontjából is vizsgálni.

A kérdéssel az azonban némi magyarázatra szorul, ugyanis *A vén cigányból* hiányzik a nemzeti tematika (hacsak nem a versben megjelenített alapszituációt tekintjük jellegzetesen magyarnak), a Gyulai által kifogásolt formai s hangnemi problémák okát pedig általában Vörösmarty megbomlott elmeállapotával hozták összefüggésbe. Gyulai Vörösmarty-életrajzában viszont a nemzeti vonatkozások hiányát is a vers keletkezése körülményeinek tudja be, de a vers végén megfogalmazott reményt a nemzet sorsára vonatkoztatja: „*A vén cigány*-t az orosz-török háború kiütésekor írta, mely európaivá gyulladott, s melyről azt hitte, hogy befolyással lesz Magyarország sorsára. Költői szelleme, amelyet honszeretet táplált, s hazafibánat emésztett, még egyszer erőteljesen nyilatkozik. Nemzetéhez többé nem szólhatva, önmagát szólítja meg, ő a vén cigány, a vénülő költő. Lelkén a *Szózat* visszhangzik, melynek balsejtelme szilaj fájdalommmá vált, de amelynek reményét, hitét még őrzi megtört szívében is. »Lesz még egyszer ünnep a világon« – kiált föl –, remél az európai szabadság ünnepén, s hiszi Magyarország sorsának jobbra fordulását.”²

Vörösmarty szemléletmódjára már 1848 előtt is jellemző volt, hogy „az egyén, a nemzet, és az emberiség sorsát ő mindig egyszerre, ugyanabban a kozmikus távlatban szemlélte”³, bizonyos nézőpontból ez mégis annak a „nemzetközi klasszicizmus”-nak az örökségeként tűnhetett fel, melyet Horváth János 1908-as írásában a következőképpen jellemez: „Az abszolút szép megvalósítása a görögöknél még szerencsésen összeesett a nemzetiséggel. Ma már nem nemzeti, hanem

1 GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, Budapest, Franklin Társulat, 1908, 215.

2 GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Budapest, Franklin Társulat, 1905, 236.

3 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása: Az Előszó helye Vörösmarty költészetében*, in SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1980, 185.

kozmpolita ez a poézis, mely a különvált népek felett lebeg, mint a való életnek magas szempontból való felfogása, s az örök emberinek egyetlen nemes kifejezése.”⁴ Vörösmarty versét a nemzetivel szembeállított „kozmpolita” bélyegétől megmentette, hogy a költő életművének egésze bőven szolgál példával nemcsak a nemzeti, hanem a népi elemek költői megvalósulására is. Bár a vers megértéséhez szorosan nem tartozik hozzá, a vizsgált irodalomtörténeti munkák értelmezésmódjának szerves részét képezte az irodalom népi és nemzeti jellegének megítélése. Toldy Ferenc *A magyar nemzeti irodalom történetében* a „legnagyobb magyar költőnek” nevezi Vörösmartyt, esztétikai elveket előtérbe állító költészettörténetében a népiest többé-kevésbé a népszerű szinonimájaként érti, és eleve értéktelenebbnek, alacsonyabb esztétikai értéket képviselőnek tartja. Ebből a szempontból ítéli Petőfi *A helység kalapácsát* „tartalmatlan, pórias, s alakítás nélküli rögtönzet”-nek.⁵

A későbbi évtizedekben a népiesség fogalma is átalakult, s a népnemzeti tradicionalizmuson belül is eltérő jelentései születtek. Gyulai Pál és Beöthy Zsolt véleménye sem esett egybe az irodalom népi jellegének megítélésében. 1897-ben Lampérth Géza kötetének megjelenésekor, melyhez Beöthy írt rövid előszót,⁶ Gyulai is vitába szállt Beöthyvel, aki szerint a nemzeti költészet a vidék, a falu költészete lenne. Gyulai a vita során Beöthynél differenciáltabb szemléletmódra és nyelvhasználatra tesz javaslatot, s a „falusi költészet” helyett a „nemzeti” vagy a „nép-nemzeti”, jelentésterében eleve tágabb jelzőinek megtartását javasolja. Szerinte ugyanis nem a falu vagy a főváros dönti el a költő sorsát, hanem sok egyéb tényező összhatása, különösen a „közszellem”, a „nemzeti fejlődés” és a költő „saját génusza”.⁷ Gyulai esztétikai felfogása szerint az irodalom végső tárgya a metafizikai Szép, Jó és Igaz jegyében megformált „szellemi ember”, emellett viszont az irodalomnak, s különösen is a nemzeti költészetnek meghatározó társadalomformáló szerepet is tulajdonít: „Annyi bizonyos, hogy a költészet s a szoros értelemben vett irodalom nem gyakorolhat többé a nemzeti szellemre oly nagy, mondhatni kizáró befolyást, mint eddig, midőn hetven év alatt nagy feladatot teljesített, felköltve a szunyadó hazafiságot, öntudatra emelve a nemzetiség eszméjét, kiművelve a nyelvet s átalakítón hatva társadalmi és politikai viszonyainkra.”⁸ Mindazonáltal megmarad az igény Gyulainál, hogy az irodalom társadalmi és politikai funkcióját megerősítse. Erre a Vörösmarty-versétől eltérő világszemléleti különbségre világít rá – véleményem szerint helyesen és némileg talán ironikusan is – Hatvany Lajos, amikor Gyulai dramaturgiai dolgozatairól értekezve *A vén cigányra* utalva megjegyzi: „ő nem tudta vaknak, nem nyomó-

⁴ HORVÁTH János, *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 1, 7–55, Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 47.

⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebb időktől a jelenkorig*, Budapest, Athenaeum Kiadó, 1873, 178.

⁶ BEÖTHY Zsolt, *Előszó*, in *Első könyvem: Hazafias és egyéb költemények*, Lampérth Géza, Budapest, Franklin Társulat, 1897, 5–6.

⁷ GYULAI Pál, *Első könyvem: Hazafias és egyéb költemények*. Írta Lampérth Géza, Beöthy Zsolt előszavával, Budapesti Szemle, 1897/ 92. kötet, 250. sz., 149.

⁸ GYULAI Pál, *A költészet s az irodalmi műveltség*, in GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, Budapest, Franklin Társulat, 1914, 176–177.

ruhtnak ezt a mi földcsillagunkat s mikor nem keserű lében, de édes mézben érzi forogni. Hogy is ne? Hisz a jókat-rosszakat tépő világrendet oly idealistának hiszi, ki foglalkozásszerűleg az eszmék diadalra juttatásának hálátlan mesterségét űzi.”⁹ Hatvány megállapítása rávilágít arra is, hogy Gyulai formai és hangnemi kritikája mellett lényeges világszemléleti averziók is feltételezhetők *A vén cigányról* alkotott véleménye mögött, a versben kifejezésre jutó, a nemzet és az emberiség sorsára vonatkozó pesszimizmus távol áll tőle.

Ki kell azonban emelni, hogy a Nyugat Vörösmarty-recepciójában nem a nemzeti-kozmopolita szembenállás megerősítése vagy valamifajta politikai állásfoglalás kimondása volt a főmotívum. Ez csak annyiban játszott szerepet, amennyiben azt az irodalmi mezőt, amibe az új irodalom belépett, ez a kettősség döntően meghatározta. Ahogy arra Kappanyos András is felhívta a figyelmet: „A Nyugat – hogy megerősíthesse pozícióját – legitimációs bázist keres a hagyományban, és az első ilyen bázist a kései Vörösmartyban találja meg.”¹⁰ A saját pozíció megerősítése azonban csak abban a vitahelyzetben volt lehetséges, amely az előző évszázad utolsó évtizedétől formálta a magyarországi irodalmi életet. Ezért a Nyugat ezt a legitimációs lépést úgy tudta megtenni, ha a hivatalos, Gyulai Pál által megalkotott Vörösmarty-képpel szemben rajzolja meg a sajátját. Ezt teszi Schöpflin Aladár *A két Vörösmarty* című írásában,¹¹ és lényegében erre az ellentétre épül Babits két 1911-es esszéje is az ifjú és a férfi Vörösmartyról.¹²

A századelő irodalmi vitáira általában érvényesnek gondolom azt, amit Kappanyos Gyulai és Schöpflin eltérő versértelmezése kapcsán megfogalmaz: „Schöpflin ugyanazt látja, ugyanazt regisztrálja, mint Gyulai (»csak azt tudja írni, ami a szívéen fekszik«), de pozitív előjellel.”¹³ Kappanyos elemzése pontosan leírta a versnek azokat a poétikai jegyeit is, melyek miatt Gyulai a maga esztétikája szerint a verset dagályosnak ítéltette, míg a vele vitázó új irodalom képviselői a századelőn saját költői gyakorlatuk előzményét fedezhették fel benne. Schöpflin, aki átveszi Gyulaitól a vers adott politikai-történelmi kontextusára való utalást, tovább is megy annál az interpretációs gyakorlatnál, mely korábban és még később is jellemzően *A vén cigány* keletkezéstörténetének a rekonstrukciójára alapozódott, vagy „a költemény magyarázata helyett a szerzővel”¹⁴ foglalkozott. Gondolat és szó egységének megbomlására tett utalásával és a befogadó jelentésalkotó szerepének kiemelésével Schöpflin lényeges poétikai mozzanatokra hívta fel a figyelmet: „A szavak minduntalan el akarnak szakadni a gondolattól, eltávolodnak tőle, meg visszaesnek bele, a szimbólumok idegesen torlódnak egymásra,

⁹ HATVANY Lajos, Gyulai Pál: *A dramaturgiai dolgozatok megjelenése alkalmából*, Nyugat, 1908 / 5., 267.

¹⁰ KAPPANYOS András, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja: 1853-1854 (?) Vörösmarty Mihály: Előszó*, in *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 448.

¹¹ SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*, Nyugat, 1908 / 11., 577-584.

¹² BABITS Mihály, *Az ifjú Vörösmarty*, Nyugat 1911 / 21., 689-701; BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty*, Nyugat 1911 / 24., 1041-1061.

¹³ KAPPANYOS, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja*, i. m., 341.

¹⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A vén cigány változó megítélése*, in *A vén cigány*, szerk. FÚZFA Balázs, *Tizenkét legszebb magyar vers*, Szombathely, Savaria University Press, 2012, 212.

kisiklatják egymást helyükből, minduntalan az olvasónak kell kiegészíteni a hangulat továbbrezgetésével, amit a szavak félbehagynak. Nincs semmi retorika, a költő nem áll tetszetős pózban; úgy ahogy van, tépett lelkével, csapzott hajával, szenvedélytől petyhüdt arcával, kintől dadogva áll elénk.”¹⁵ *A vén cigány* az 1848 előtti Vörösmarty-lírához és a népnemzeti tradicionalizmus esztétikai ideáljához képest megváltozott nyelvviségét Schöpflinhez hasonlóan Babits is kiemeli, amikor azt írja: „A logika kapcsolata elszakadt. A képzetek rendetlen és rengeteg káoszban úzik egymást.” Az ő versértelmezésének végső konzekvenciája azonban a századvég-századforduló dekadenciája felől fogalmazódik meg, mely az egyéni lét tragikumát állítja előtérbe: „Ez egy örült képzetkapcsolása. Ez a vers egy örült verse. De ez szent örülség. Az örült látománya szent látomány.”¹⁶

Az ideológiai, politikai tartalmú olvasatra *A vén cigány* 3. versszak 5. sora kínál leginkább lehetőséget, amennyiben – ahogy ezt Gyulai teszi – a „Háború van most a nagy világban” sort az akkor aktuális világtörténelemre, pontosabban az orosz–török konfliktusból kinövő, európai méretűvé szélesedő krími háborúra és annak lehetséges magyar belpolitikai következményeire vonatkoztatjuk. Schöpflin – mint említettem – még átveszi ezt a világpolitikai referenciát, viszont Komlós Aladár, akinek bő száz év távlatából első számú vitapartnere még mindig Gyulai Pál, ezt a vonatkoztatást a „nagy kritikus” legnagyobb félreértésének minősíti. Komlós ideológiai-politikai előfeltevésektől vélhetően szintén nem mentes értelmezése ugyanakkor okkal mutat rá Gyulai érvelésének ellentmondásosságára, amikor megjegyzi: „A vers csak akkor válik zavarossá, ha Gyulai felfogását próbáljuk ráerőltetni. Hogy jut a nagy kritikus a maga hamis értelmezéséhez? Gyulai feltételezte, hogy Vörösmarty is magától értetődően olyan várákozással gondol a háborúra, mint az egykorú magyar közvélemény. De ha így lett volna, a költőnek örvendeznie kellett volna a háborún, nem pedig kétségbeesnie miatta [...]”¹⁷ Ezen a ponton Komlós értelmezése szükségszerűen kerül szembe nemcsak Gyulával, hanem Schöpflinnel, s más szempontból a verset 1911-es esszéjében a századforduló dekadenciája felől olvasó Babitscsal is. Komlós értelmezésének fő célja ugyanis, hogy a vers korábbi recepciójában különböző előjelekkel rögzült homályossággal, örült képzettársításokkal szemben bizonyítsa, hogy *A vén cigány* „jól átgondolt és megszerkesztett vers”.¹⁸

A vén cigány értelmezéstörténetében lényegében cáfolat nélkül öröklődő megállapítása Gyulainak, hogy a versben a költő önmagát szólítja meg. Gyulait Beöthy még egy életrajzi mozzanattal egészíti ki: „A jobb napokban atyja tanította hegedülni az öreg Patikáriustól, de rég abban kellett hagynia, s a leckékből lelkében talán csak egy kép maradt, a rég elfeledett nóták hattyúdala: a *Vén cigány*.”¹⁹ Schöpflin és Babits számára, úgy tűnik, nem volt érdekes a versnek

¹⁵ SCHÖPFLIN, *A két Vörösmarty*, i. m., 583.

¹⁶ BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty*, i. m., 1061.

¹⁷ KOMLÓS Aladár, *Vörösmarty Mihály: A vén cigány, in Miért szép?: A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerk. MEZEI Márta és KULIN Ferenc, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975, 376.

¹⁸ Uo., 373.

¹⁹ BEÖTHY Zsolt, *Vörösmarty Mihály, in Munkái: Irodalmi tanulmányok*, Beöthy Zsolt, Budapest, Franklin Társulat, 1928, 139.

ez az életrajzi adattal alátámasztott retorikai vonatkozása, számukra fontosabb volt azoknak az elemeknek a kiemelése, melyek saját maguk, illetve korszakuk költői gyakorlatát igazolták, mindenekelőtt az érzelm versnyelvet megbontó kifejeződését, valamint az örület dekadens megjelenítését. A Gyulaival vitázó Komlós Aladár s az ő nyomán Csetri Lajos²⁰ és 1994-es esszéjében Szabó Magda²¹ is önmegszólító versként olvassa *A vén cigányt*.

Németh G. Béla önmegszólító versmodellről írt nevezetes tanulmányában a következő meghatározást olvashatjuk: „Az az élmény, az a lélektani helyzet, amelyben a verstípus fogant, s amely korábban csupán szórványos és esetenkénti volt, előbb általánossá, aztán korjellemzővé lett. Ez az élmény, ez a helyzet, kimondható immár, a személyiségnek szerepválságban összegződő krízise, illetőleg a válság legyőzésének akarása, legyőzhetésének hite.”²² Németh G. az önmegszólító vers élményhátteréről írt mondatai akár *A vén cigány* értelmezése is lehetne, könnyen kimutathatnánk a szerepválság és az ebből fakadó személyes krízis jegyeit, s így a vers zárzata és sokat idézett felkiáltása („Lesz még egyszer ünnep a világon!”) a krízis legyőzésének akarásaként is értelmezhető lenne. Ennek az értelmezésnek az érvényességét Gyulaitól Komlósig s még tovább lényegében senki sem vonta kétségbe. Az önmegszólítás eleve magában rejtje annak lehetőségét, hogy a versben megszólaló versbeszélő önmagát kettőzi meg, ezáltal a lírai én versbeli integritása megrendül. Eszerint az én önazonosságának megbomlása fejeződik ki az örület laza asszociációk révén szerveződő beszédében. Ebből a szempontból viszont Vörösmarty verse nemcsak az induló magyarországi irodalmi modernség számára jelenthet fontos előzményt, hanem a húszas-harmincas évek magyar lírája számára is, legalábbis a késő modernség irodalomtörténeti korszak-konstrukciója szempontjából.

Csakhogy a bordal keretébe foglalt önmegszólítás értelmezéstörténeti hagyománya elfed bizonyos poétikai finomságokat. Kappanyos András korábban már többször hivatkozott tanulmányában retorikai szempontból vizsgálja a vers logikailag hiányos, ellentmondásos vagy nehezen vizualizálható részleteit, melyek Gyulai számára a befogadás akadályát képezték, a nyugatos szerzők számára viszont felértékelték a verset. A harmadik és negyedik szakasz közötti kapcsolatot az enthüméma retorikai alakzatával írja le. Eszerint a fordított logikai művelet során a befogadó következtetéseit pusztán valószínű előfeltevésekből vagy jelekből vonja le. A „Kié volt ez elfojtott sóhajtás?” sorból kiindulva megállapítja: „Eddig a beszélő biztatta, instruálta a zenészt [...], most azonban kérdez a beszélő, és kérdésének nem ismerjük a referenciáját. A kapcsolat felépítése során nagy valószínűséggel arra jutunk, hogy az elfojtott sóhajtás, csakúgy mint a következő sorokban megjelenő üvöltés, dörömbölés, zokogás immár maga a beszélő biztatására megszólaló zene, illetve a beszélő még nem racionalizált vagy »neutralizált«

²⁰ CSETRI Lajos, *Vörösmarty Mihály: A vén cigány*, in CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2007, 159.

²¹ SZABÓ Magda, *A legutolsó bordal. »A vén cigány«*, Holmi 1994 /12., 1751.

²² NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról*, in NÉMETH G. BÉLA, *7 kísérlet a kései József Attiláról*, 103–168, Budapest, Tankönyvkiadó, 1982, 119.

reakciója erre a zenére.”²³ A vers értelmezéstörténete során az önmegszólítás retorikájának előtérbe kerülése háttérbe szorította a bordal fiktív szituációjának, a versbeszélő hangja által megteremtődő versvilágnak és a megszólítás által létrejövő szerepviszonyoknak az alaposabb vizsgálatát. Kappanyos András elemzése viszont rámutat arra, hogy a vers retorikai szerkezetében a refrénben ismételt megszólításon túl is tetten érhető a beszélő versbeli fiktív világához való viszonyának reflektálása, költő és zenész, vers és dal metaforikus azonosíthatóságával szembeni különválasztása.

Ennek kérdésnek a továbbgondolása azonban túlmutatna ennek a tanulmánynak a keretein, mely Vörösmarty utolsó versének apropóján főként a Nyugat szerzőinek a lap indulásakor megfogalmazott, eltérő, jórészt *A vén cigány* életrajzi, életművön belüli, magyar és világtörténelmi kontextusát meghatározó értékeléseinek irodalomszemléleti okaira kívánt rámutatni, kitekintve a vers interpretációtörténetének közel sem teljes, de – talán – leglényegesebb fejleményeire. A vers kanonikus helye ma sokkal kevésbé kérdéses, mint volt a századelő irodalmi életében. Még akkor is így van ez, ha ma kevésbé érezzük érvényesnek a vers Nemes Nagy Ágnes által is „hurra-optimizmus”-nak nevezett zárlatát,²⁴ s ez csak részben tudható be az irodalomról alkotott fogalmaink változásának, legalább ennyire meghatározza ezt az emberi létezésünk időről-időre bekövetkező távlatvesztései is.

---

²³ KAPPANYOS András, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja*, in *A magyar irodalom történetei: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZÉGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 341–354, 344.

²⁴ NEMES NAGY Ágnes, *Vörösmarty Mihály: Előszó*, in NEMES NAGY Ágnes, *A magasság vágya: Össze-gyűjtött esszék II.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1992, 269–279, 278.